

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЧ

УДК 94(477.63) «16-17»

I. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРМУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ЯК ДЕРЖАВИ-МІСТА: ПРОБЛЕМИ РИЦАРСЬКОЇ КОРПОРАТИВНОЇ СИМВОЛІКИ ТА ІДЕОЛОГІЇ

Як верства, що орієнтувалася на здобуття рицарського статусу, козаки виробили систему відповідних зовнішніх ознак, тобто корпоративну символіку. До її елементів належали: зачіска «оселедець», лук, рушниця, шабля, келеп, булава, червоний колір тканини (для поховального обряду), а також метафора «Військо Запорозьке» (для назви свого державного утворення). На відміну від східних і західних традицій, одяг в Україні не став відзнакою рицарства, козаки до нього ставилися більш менш байдуже, намагалися «копіювати європейців, а східні шати вживалися швидше як звичайна здобич, хіба що їхня розкіш мала підкреслити воєнне щастя». Корпоративна рицарська ідеологія козацтва включала питання організації внутрішнього статутного життя, а також правила діяльності козацтва як професійного війства. Зазначимо, що козацька рицарська корпоративна ідеологія була тим правовим ґрунтом, на якому утворилася перша Запорозька (Базавлуцька) Січ.

Ключові слова: рицарська корпоративна ідеологія і символіка козацтва, зачіска «оселедець», лук, рушниця, шабля, келеп, булава, червоний колір тканини, Військо Запорозьке, Запорозька Січ.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ФОРМИРОВАНИЕ ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ КАК ГОСУДАРСТВА-ГОРОДА: ПРОБЛЕМЫ РЫЦАРСКОЙ КОРПОРАТИВНОЙ СИМВОЛИКИ И ИДЕОЛОГИИ

Как сословие, которое ориентировалось на получение рыцарского статуса, казаки создали систему соответствующих внешних признаков, то есть корпоративную символику. К ее элементам принадлежали: прическа «осэлэдець», лук, ружье, сабля, кэлэп, булава, красный цвет

ткани (для погребального обряду), а так же метафора «Войсько Запорозьке» (для названия своего государственного образования). В отличие от восточных и западных традиций, одежда в Украине не стала знаком отличия рыцарства, казаки к ней относились более-менее безразлично, стремились «копировать европейцев, а восточное одяание использовалось скорее всего как обычная добыча, разве только, что его роскошь должна была подчеркнуть военное счастье». Корпоративная рыцарская идеология казачества включала вопросы организации внутренней уставной жизни, а также правила деятельности казачества как профессионалов-воинов. Подчеркнем, что казацкая рыцарская идеология была той правовой почвой, на которой образовалась первая Запорозькая (Базавлуцкая) Сечь.

Ключевые слова: рыцарская корпоративная идеология и символика казачества, прическа «оселедць», лук, ружье, сабля, кэлэп, булава, красный цвет ткани, Войсько Запорозьке, Запорозькая Сечь.

I. S. Storozhenko

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

THE FORMATION OF THE ZAPORIZHIAN SICH AS A STATE-CITY: PROBLEMS KNIGHT CORPORATE SYMBOLS AND IDEOLOGY

Cossacks as a stratum that was guided by knightly status developed a system of corresponding external signs, that is corporate symbolics. Its elements were: hairstyle «oseledets», bow, gun, sabre, kelep, mace, red cloth (for burial ceremony), as well as the metaphor «Zaporozhian Host» (for the name of the one's own state formation). In contrast to the Eastern and Western traditions, clothing in Ukraine did not become the distinctive feature of knighthood, the Cossacks were regarded more or less indifferently to her, tried to «copy the Europeans while eastern attires were used rather as an ordinary loot, unless their luxury had to underline military fortune». Corporate knightly ideology of the Cossackdom included questions of the organization of internal regulation life, as well rules of activity of the Cossackdom as professional army. Dangerous and unstable conditions of Frontier demanded corresponding regulation relations in internal life of knightly corporate Cossack community. «First of all, – writes N. Iakovenko, – this had to be «a group of equals» in which advantage is given to physical strength, endurance and quick response to danger, and not gentility or prosperity... In the end – feeling «we» was absolutely to suppress each concrete «I» because only it provided collective security that as a result guaranteed unity and persistence in achieving a purpose in extreme conditions». On councils the decision was accepted not «with the consent of the majority», but «by common consent», when disagreeing could destroy them physically. Touching activity of the Cossackdom as professional army, we note that this was the epoch in which hunt for people and robbery were norm. Everywhere, not only on the Great Frontier, but also on spaces of Europe, to attack on a neighbour, a traveller

or a trade caravan and to plunder them was considered common craft, which there was main thing – profit. Since in those times soldier (Cossack) had to dress, equip oneself and eat for one's own account that he usually did not have, so only source of his self-sufficiency and existence was «military (Cossack) bread», that is loot in enemy territory during the war and in peacetime and on its territory too. Great Frontier created favourable conditions for the continuous military conflicts between Tatars and Ukrainians (Cossacks), which are based was not enmity, but trade, profit by means of hunt for people and robbery. We note that Cossack knightly corporate ideology was that legal basis on which formed the first Zaporozhian (Bazavlutska) Sich.

Key words: knightly corporate ideology and symbolics of the Cossackdom, «oseledets», bow, gun, sabre, kelep, mace, red cloth, Zaporozhian Host, Zaporozhian Sich.

«Рицарство як військова сила, – пише Олександр Галенко, – було в Європі явищем мертвонародженням. Однак рицарські інститути та культура, зберігаючи свій престиж з XI по XVIII ст., а можливо, й пізніше, проявили себе як один з найпотужніших двигунів процесу самоусвідомлення середньовічної людини. Реальний занепад рицарства не тільки не знецінив рицарські ідеали, а навпаки – вони породили масу вульгаризацій первісної рицарської ідеї, висунутих станами з сильними соціальними амбіціями. Одним із прикладів цього явища є українське козацтво, чий претензії на статус окремого стану вирости саме під оболонкою рицарських амбіцій. Разом з ними постала відповідна ідеологія, започаткована метафорою ante murale – козацького передмур'я на межі християнського світу з мусульманським, а впродовж XVII – XVIII ст. розвинулась ідея козацтва як захисника «справжньої руської віри» – православ'я, козацький етногенетичний міф про «козарське» походження козащини (виокремлено – І.С.)» [4, с. 93].

Козацтво як верства, що прагнула набути рицарського статусу, вимушено було виробити систему відповідних зовнішніх ознак, зокрема символіку. До корпоративної рицарської символіки в Західній Європі належали: герби й родоводи, зброя, одяг, зачіски, житло, церемоніал, коні та їх упряж, їжа і т.ін., що вирізняло рицаря серед загалу. З цього переліку символів українське козацтво у другій половині XVI ст. обрало за східними традиціями лише зброю, як станову відзнаку рицарства, а також відповідну метафору для назви свого державного утворення. Відштовхуючись від влучного спостереження О. Толочка про метафоричність назви козацької держави – «Військо Запорозьке» [4, с. 18, 19], О. Галенко пише, що ця назва «... міцно вкорінилася в українському сприйнятті і, між іншим, промовисто ілюструє зв'язок рицарської корпоративної ідеології козацтва з його політичними претензіями. Але крім цього, дана метафора є яскра-

вим симптомом східного впливу, бо витoki її належить шукати на Близькому Сході. Орда, слово надто відоме в Україні, впродовж XV – XVIII ст. (зрозуміло, без пейоративних коннотацій) служило метафорою держави у Кримському Ханаті, Османській Імперії, Сефевідському Ірані, державі Великих Моголів в Індії, у численних ханатах Середньої Азії і навіть у Китаї, під правлінням маньчжурської династії Цинь. У той же самий час ні серед північних, ні серед західних сусідів згаданих державних утворень такий спосіб називання держави не фіксується» [4, с. 95].

Як озброєний і панівний стан у суспільстві рицарство мусило обрати собі за ознаку найдорожчий вид зброї, яким і на Заході, і на Сході завжди був меч. Не вважалися рицарською зброєю дешеві й через це доступні нижчим станам списи, ножі, келепи й сокири. **Козацтво віддавало належне аналогу меча – шаблі, але, крім неї, зробило виняток ще для келепа та булави, яка стала символом влади.** Холодна зброя, насамперед меч (шабля), зараховувалася до «чесної», благородної зброї. У символіці західноєвропейського рицарства лук належав до зброї «низького» знаку, а рушниця чи пістолет – до «підлої» зброї. **«На тлі збройної символіки західноєвропейського лицарства, – пише О. Галенко, – лук та рушниця як лицарські відзнаки українського козацтва виглядають дещо несподівано»** [4, с. 97]. Лук є важливим символом рицарства на портретах козацької старшини, козака Мамая, у той же час ця зброя була основною та найефективнішою у степових кіннотників. До самого завоювання Криму Росією (1783 р.) кримськотатарська кіннота, озброєна луками та шаблями, давала успішну відсіч першокласним європейським арміям [4, с. 100]. На Сході вогнепальну зброю теж зараховували до «підлої» зброї і в символіці перевагу надавали лукові зі стрілами, незважаючи на широке використання вогнепальної зброї, зокрема в армії Османської імперії. На багатьох мініатюрах зображено, як султан в оточенні джур, що несуть луки, веде своє військо, яке складається із людей при гарматах і озброєних рушницями яничар [4, с. 105]. Лук широко використовувався українським козацтвом не тільки як символ рицарства, а й як ефективна зброя.

Становлення козацтва припало на час так званої воєнної революції, яка охопила Європу після 1500 р. і була пов'язана з масовим поширенням вогнепальної зброї. Це поклало край рицарству як воєнній силі, бо ні рушниця, ні пістолет не мали шансу стати престижними в очах рицарів. Згідно з лицарським ідеалом війна була єдиним почесним видом занять, але через поширення вогнепальної зброї вона стала менш славною. З привілею військове заняття перетворилося на професію. Це викликало зміну в етичних нормах поведінки вояків на війні, зокрема героїчна смерть втратила ореол слави, **«хитрість лиса почала цінуватись більше, ніж доблесть лева»** [4, с. 106, 107].

«З козацького епосу, – пише О. Галенко, – добре відомо, яке значення надавалося рушниці як символічній зброї: підноситься вправне володіння нею, любовно описується багатий вигляд чи дальнобійність, навіть коли сам козак у пізніх переробках дум набуває жалюгідного вигляду, його зброя залишається об'єктом освітування» [4, с. 107]. При цьому зазначимо, що ні на Заході, ні на Сході рушниця не була обрана за лицарський символ, це зробило тільки українське козацтво. Навіть яничари не використовували рушницю як символ свого війська: на прапорі яничарського корпусу красувався традиційний символ ісламського воїнства – довжелезний меч. На думку дослідника, рушницю і тактику ведення бою з її використанням козаки запозичили у яничар, які були першим в історії регулярним військом, озброєним вогнепальною зброєю ще на самому початку воєнної революції. Він також констатує, що *«... успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як воєнну силу, грізну владою рушницями, створив вагомі підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше – привілейованого збройного стану, якого десятиліттями добивалося козацтво»* [4, с. 110].

Підсумовуючи, зазначимо, що українське козацтво свої претензії щодо утвердження в правах окремого привілейованого збройного стану в Речі Посполитій здійснювало під оболонкою лицарських амбіцій. Це явище, як і саме козацтво, було народжене Великим Кордоном, тому на лицарську корпоративну ідеологію козацтва та її символіку мали великий вплив традиції східного лицарства¹. Витоки лицарської ідеології на Великому Кордоні мають глибоке коріння. Зазначимо, що наприкінці XIV ст. Великим князем литовським Вітовтом була створена прикордонна оборона на півдні України за східними (тюркськими) традиціями на базі замків-«пригородів», основу якої склада-

¹ Польський історик М. Дубецький у своїй праці «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці» [18, с. 55] наполегливо прагне переконати читача, що польська лицарська шляхта була засновником українського козацтва і що воно запозичило польські лицарські традиції. У зв'язу з цим, М. Грушевський заперечив твердження польського історика М. Дубецького про те, що польське лицарство мало вплив на організацію січового братства. *«Польські «лицарські» кола, – пише вчений, – могли прищепити козацтву й Запоріжжю тільки те, що мали: анархізм, неповажання закону й правительству, брак дисципліни, нешанування суспільності, чужого добра й праці – й справді прищипляли. Запорозька ж суворота, простота, карність, неохота до сибаритизму й неповідержаності могли виробитися тільки незалежно від польських впливів. І при слабкому розповсюдженні західних монашо-лицарських практик у Польщі важко думати про впливи їх на Запорожжя. Зрештою децю з тих аналогій – як релігійне забарвлення, культ Покрови і т.ін. треба вважати, мабуть, явищами пізнішими, як признає й сам Дубецький»* [5, с. 304].

ли бояри-рицарі, а з кінця XV ст. ще й кінні слуги. Останні склалися з замкових зем'ян-ленників з обмеженим шляхетським правом і панцирних бояр, які користувалися прерогативами військового (рицарського) права, але не мали особистого шляхетства (на відміну від повного рицарства бояр-шляхти) [17, с. 60–71]. Внаслідок соціальних реформ у польсько-українському суспільстві на початку другої половини XVI ст. значна частина бояр-рицарів та панцирних бояр влилися до лав козацтва і заклали основи претензій на повернення лицарських прав під оболонкою козацтва. Нагадаємо, що не тільки колишні бояри-рицарі, які мали раніше шляхетські права, а й представники інших верств, що покозачились і в яких не було раніше такого права, прагнули під оболонкою рицарських амбіцій урівнятися з шляхетським станом Речі Посполитої [4, с. 110]. Це було викликано тим, що *«станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, загрожених спільною небезпекою, важили небагато. На перше місце висувався чинник професійної солідарності «збройного люду»* [17, с. 249]. Останнє і було покладено в основу вищезгаданих претензій, *«використовуючи шляхетський етос як взірєць власних лицарських аспірацій»* [4, с. 110].

Як верства, що орієнтувалася на здобуття рицарського статусу, козаки виробили систему відповідних зовнішніх ознак, тобто корпоративну символіку. **До її елементів належали: зачіска «оселедець»², лук, рушниця, шабля, келеп, булава, червоний колір тканини (для поховального обряду), а також метафора «Військо Запорозьке» (для назви свого державного утворення).** На відміну від східних і західних традицій, одяг в Україні не став відзнакою рицарства, козаки до нього ставилися більш-менш байдуже, намагалися *«копіювати європейців, а східні шати вживалися швидше як звичайна здобич, хіба що їхня розкіш мала підкреслити воєнне щастя»* [4, с. 96].

Уже зазначалося, що рицарська корпоративна ідеологія козацтва була започаткована метафорою ante murale – козацького передмур'я, тобто Великим Кордоном, який був прозорим бар'єром між війною і миром з перевагою у часовому вимірі воєнних конфліктів над мирними перепочинками. Небезпечні й нестабільні умови Кордону вимагали відповідних статутних відносин у внутрішньому житті рицарської корпоративної козацької спільноти. *«Найперше, – пише Н. Яковенко, – це мусила бути «група рівних», у якій перевага віддається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родо-*

² Очевидно, зачіска «оселедець» як елемент рицарської символіки для запорожців з'явилася за часів Б. Хмельницького у відроджений ним 1652 р. Чортомлицькій Січі. Портретні зображення та опис зовнішності козаків першої половини XVII ст., зроблені, зокрема, Бопланом та іншими авторами, не фіксують у них такої зачіски.

витості чи заможності. Далі – козацька спільнота не могла розділятися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству середньовіччя), оскільки її членів єднала вища спільність «ми», протиставлена загрозі ззовні. Вреши́ті – почуття «ми» мусило абсолютно подавляти кожне конкретне «я», бо тільки це забезпечувало колективну захищеність; відтак авторитет ватажків залежав у першу чергу від їх здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало конечну в екстремальних умовах єдність і наполегливість у досягненні мети» [15, с. 116, 117].

Далі дослідниця показує, що в статутній рицарській корпоративній ідеології козацтва простежується відлуння основних постулатів корпоративної ідеології рицарських утворень минулого. Зокрема, вона пише: *«Модель такої замкнутої групи є характерною для архаїчних корпоративних союзів та чоловічих військових братств, пов'язаних взаємною клятвою. Відлуння глибокої давнини бачимо у багатьох внутрішніх законах і звичаях козацької спільноти, як от: а) зміна хрестного імені на нове, вживане в колективі (пор. знамениті козацькі прізвиська); б) спосіб прийняття рішень не більшістю, а методом «загальної згоди», коли незгідних могли просто ліквідувати фізично; в) заборона допуску жінок до місцеперебування колективу і безжонність козаків-членів чоловічого військового союзу; г) моральний припис, за яким молоді козаки повинні обов'язково пройти школу на Січі, живучи далеко від людських поселень і беручи участь у походах, тобто завдяки війні і грабунку (ремінісценції стародавнього культу «вовка-воїна»).*

Поштовхом для об'єднання розпорошених ватаг і громад у колектив згаданого типу могла стати яскрава особистість загально-визнаного лідера, наділеного і реальною (майновою), і харизматичною (на Русі – княжою) потенцією» [15, с. 117].

Вищевикладені положення рицарської корпоративної ідеології козацтва стосувалися його внутрішнього (статутного) життя. Торкаючись питань цієї ідеології ширше, а саме діяльності козацтва як професійного війства, зазначимо, **по-перше**, що то була, як уже йшлося, епоха, в якій полювання на людей і грабіжництво були нормою. Повсюдно, не тільки на Великому Кордоні, а й на просторах Європи, напасти на сусіда, на подорожного чи торговий караван і пограбувати їх вважалося звичайним ремеслом, за яким стояло головне – нажива [3, с. 159, 161, 219]. Оскільки в ті часи солдат (козак) повинен був одягатися, озброюватися і харчуватися за власні кошти, яких він, як правило, не мав, то єдиним джерелом його самозабезпечення та існування був «вояцький (козацький) хліб», тобто здобич на території супротивника під час війни, а в мирний час і на своїй території також.

Великий Кордон створював сприятливі умови для безперервних воєнних конфліктів між татарами та українцями (козаками), в основі яких була не ворожнеча, а промисел, нажива шляхом людоловства і грабіжництва [13, с. 11].

По-друге, то була епоха ренесансного культу сильної людини (її прообразом був Александр Македонський), який запанував в українському суспільстві у XVI–XVII ст. Під впливом цього культу в Україні «з'являється ціла плеяда блискучих діячів-авантюристів ренесансного типу, кожен з яких претендував на роль титана, надлюдини. Дехто з цих честолюбців і справді мав залізну волю і хист державного діяча. Найпомітніша постать серед них – пісенний Байда-Вишневецький» [10, с. 105–112]. Улюбленим героєм українців був козак-рицар – людина неспокоїної вдачі, яка вела похідний спосіб життя. У реальному житті його не тільки любили, а й багато чого йому вибачали, зокрема й ту шкоду, якої він інколи завдавав людям у своїй же Україні [10, с. 115, 185].

Розглядаючи на вищенаведеному тлі основні постулати рицарської корпоративної ідеології воїнів-професіоналів, Н. Яковенко дійшла висновку «про існування – принаймні, в комунікативному просторі Речі Посполитої, а, можливо, почасти й Криму – окремої, функціонально спеціалізованої субкультури, котра «обслуговувала» всіх людей ризику і в котрій мотив фахової самоідентифікації домінував над етнічною чи конфесійною тотожністю» [16, с. 208]. До складових частин цієї субкультури дослідниця зараховує, по-перше, «вояцьке щастя», матеріальний вимір якого полягав у захопленні матеріальних цінностей, а моральний дорівнював здобуттю «слави» доброго воїна, що ототожнювалося з максимально широким плондруванням «землі ворога» – взяттям у полон чи винищенням населення, спаленням будівель тощо. Універсальне сприйняття особистого «вояцького щастя» охоплювало всіх професійних вояків незалежно від віри чи етнічної належності, об'єднуючи своєрідним фаховим побратимством тих людей, для кого «щаслива війна» була джерелом існування. По-друге, «побратимство фаху», на ґрунті якого до «своїх» зараховували не тільки козаків-воїнів, а й воїнів-професіоналів ворожої армії. Натомість до «чужих» належало цивільне населення. Його грабували не тільки під час воєнних дій, а й під час просування війська. В очах вояків людина без військового досвіду була істотою нікчемною. На цьому ґрунті існував поділ на «добрих козаків», тобто професійних воїнів, і на «мотлох» – міщан і селян, що пристали (показались) до козацького війська. **По-третє**, відсутність докору сумління у козацького «рицарського люду» за пограбування (вибір «козацьких стацій») мирних обивателів-співгромадян, вважаючи ці вчинки моральною компенсацією за небезпеки, ризик, рани, труднощі по-

ходів, за сплачуваний ними «податок крові» на користь певних абстрактних цінностей: «отчизни», «християн», «посполитого добра». По-четверте, мали місце випадки ігнорування заради «здобичі» навіть релігійних цінностей, зокрема пограбування церков та монастирів [16, с. 195–207].

До вищевикладеної рицарської корпоративної ідеології воїнів-професіоналів слід додати, що Великий Кордон був своєрідним полігоном, на якому щоденно реалізовувалися дві вищенаведені течії епохи. При цьому зазначимо, що якщо під час воєнних кампаній на певній території набували чинності неписані закони поведінки вояків тільки під час воєнних дій, то на Великому Кордоні ці правила діяли безперервно. Це й було тим ґрунтом, на якому виникло функціональне явище, яке Н. Яковенко назвала «субкультурою», котра обслуговувала всіх людей ризику на комунікативному просторі Речі Посполитої і Криму [16, с. 208], а точніше на Великому Кордоні. Саме на Великому Кордоні внаслідок поєднання таких рис жорстокої епохи, як людолюбство і грабіжництво, з ренесансним культом сильної людини і викристалізувалася вищерозглянута рицарська корпоративна ідеологія козацтва як воїнів-професіоналів, яка реалізовувалася через інструмент «козацького хліба».

Торкаючись питання соціальних претензій українського козацтва щодо свого утвердження на правах привілейованого стану в Речі Посполитій, зазначимо, що сам факт прагнення козацтва набути такого статусу свідчить, що: по-перше, його свідомість базувалася на гіпотезі сарматського походження слов'ян, запропонованій мислителем-гуманістом Станіславом Оріховським-Роксоланом (1513–1566 рр.), відповідно до якої постулювалися рівні «сарматські» права поляків та українців і навіть перевага останніх як спадкоємців найславнішого сарматського племені «роксоланів»; по-друге, українське козацтво було прихильне до створення на базі «сарматизму» універсальної «річпосполитської» або «шляхетської імперії», яка б гарантувала свободи та співіснування різних культур і народів. Люблінська унія 1569 р. стала апофеозом «річпосполитського проекту» [2, с. 190, 196, 198].

«Про міру захоплення українців «річпосполитським проектом», – пише Д. Вирський, – свідчить як те, що протягом XVI – початку XVII ст. і мови не було про гуртування навколо власного питомо «українського» проекту (хоча б у формі «Великого князівства Руського» під сюзеренітетом польського короля), так і розробка вже згаданої «роксоланської» ідеї, котра пропонувала «роксоланам»-українцям прагнути гегемонії у межах «Сарматії»-Речі Посполитої» [2, с. 197].

Але козацтво у 20-х рр. XVII ст. запропонувало власний пито-мо український проект державного формування в межах «Сарматії»-

Речі Посполитої» під назвою «*Війська Запорозького*»-«*Запорозької Січі*» та під сюзеренітетом польського короля. Цей проект був народжений Великим Кордоном і тому мав військове обличчя з елементами східних традицій, він базувався на рицарській корпоративній ідеології козаків-воїнів, які були його громадянами й претендували на право привілейованого (шляхетського) збройного стану в Речі Посполитій. У своїх претензіях козацтво пропонувало включити до «*річ-посполитського проекту*» під сюзеренітетом польського короля своє державне формування Військо Запорозьке (Запорозьку Січ), яке утворилося наприкінці XVI ст. на Дикому Полі, на Низу Дніпра, а на початку XVII ст. підпорядкувало собі не тільки основні комунікації на Запорожжі, а й волость (південна Київщина та Брацлавщина) [5, с. 275, 276]. За умов реалізації цих претензій і пропозицій польська влада мала можливість посилити свої позиції на Великому кордоні щодо оборони південних рубежів Речі Посполитої.

Та омріяні Оріховським-Роксоланом взаємні поступки за річ-посполитським проектом не стали реальністю. Небажання польської шляхти підтримати український проект засвідчило, що Польща не стала носієм річпосполитського проекту, проголошеного правовими актами Люблінської унії 1569 р. «*Можна навіть стверджувати, — пише Д. Вирський, — що козаки вимагали поновлення в правах її першосутньої основи. Саме тому, мабуть, коли надія на реформу Речі Посполитої полишила Великого гетьмана (Б. Хмельницького. — І.С.), він всі свої сили і дипломатичний хист кинув на знищення і розчленування Польщі, аби не залишилось і «сотні шляхти», щоб Козацька Україна змогла зайняти роль регіонального лідера і втілити в життя занедбану ідею «універсальної держави»* [2, с. 199].

Щоб легітимувати антипольську боротьбу та встановлення козацької влади в Україні, вихованці Києво-Могилянської академії за зразками польської «*сарматської легенди*» створюють «*хозарський міф*», за яким запорозьке козацтво виводиться з войовничих давніх хозарів і символічно пов'язується з епохою Київської Русі [6, с. 37]. Як відомо, «*хозарський міф*» походження козацтва набув політичного звучання в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. [11, с. 25–37], а також був викладений цього ж року в літописі Григорія Грабянки [8, с. 15–23].

Повертаючись до гіпотезних засад утворення Запорозької Січі, зазначимо, що господарська гіпотеза передбачає її формування від периферії до центру (від промислової ватаги до Коша Січі), що не притаманно становленню державного утворення феодального періоду. Зупинимося на останньому детальніше, скориставшись дослідженнями з цього питання О. Толочка [14, с. 17–46].

Сучасне уявлення про державу пов'язане з картою, територією. У минулому, зокрема в часи утворення Запорозької Січі, було від-

сутнє уявлення про площинну територіальність держави як неодмінну ознаку її існування, а також була відсутня така її метафора, як карта. У зв'язку із цим існувала інша форма держави. Зокрема, на думку вченого, Римська держава була Містом, яке вийшло за емпіричні межі своїх стін, не зв'язуючи себе жодним територіальним розповсюдженням. *«Феодальна держава, – пише О. Толочко, – не є окресленою територією, а є сукупністю персональних служб, тобто вона обіймає собою певну кількість людей, чий жест і погляд спрямований до вершини ієрархії – монарха... Земля, територія в такій державі лише слідує за особистою долею людей, повторює перепити встановлення й змін васальних прив'язаностей. Розриваючи васальний зв'язок із сеньйором, феодал відривав тим самим і свою землю»* [14, с. 19].

Торкаючись утворення козацької держави XVII ст., О. Толочко пише: *«Метафора, навколо якої сформовано цю державу, лежить на поверхні – це Військо. Тобто Військо Запорозьке, яке претендує, подібно до міста Рима, на те, щоб вийти за свої емпіричні межі і організувати навколишній простір за своєю подобою, підкорити й перейменувати цей простір в ім'я своє. Легко переконатися, що «Військо Запорозьке» є самоназвою новоствореної в процесі війни держави, що з Московським царством 1654 р. воз'єднується не «народ руський» (що означало б населення), не Мала Русь (що означало б територію і чого слід би було чекати), а «Військо Запорозьке», не більш не менш. Не знайшовши іншого організаційного принципу, суспільство ввірилося війську і вирішило стати військом, відтак, генеральна старшина перетворилася на уряд, територія обернулася полками і сотнями, а піддані – на кавалеристів та піхоту. Невдалі спроби, здійснені з обох боків – Польщі та Росії, – прищепити новому утворенню ідею «Руського князівства», тільки підтверджують вкоріненість метафори, образу війська в українському середовищі»* [14, с. 19, 20].

Отже, формування Запорозької Січі як державного утворення феодального періоду відбулося на базі структур війська від центру до периферії. Іншими словами, Запорозька Січ виникла наприкінці XVI ст. як Держава-Місто, яке вийшло за «емпіричні межі своїх стін» і опанувало за своїми інтересами основними комунікаціями на Низу Дніпра (промислами, шляхами сполучення та переправами), а пізніше, у 20-х рр. XVII ст., – на волості (прикордонними замками та їх околицями).

Відповідно до вищевикладеного проведемо уточнення щодо назв державного утворення «Військо Запорозьке» та «Запорозька Січ». Остання є столицею державного утворення Війська Запорозького. Ця «столиця» є Містом, яке утворює цю державу як у самому Місті, так і за «емпіричними межами своїх стін». Запорозька Січ – це Місто-Держава, назва якої Військо Запорозьке. Отже, метафори «Військо Запорозьке» та «Запорозька Січ» є синонімами щодо назви од-

ного й того ж державного утворення запорозьких козаків. Але це достовірно тільки для Запорозької (Базавлуцької) Січі першої половини XVII ст., знищеної в 1638 р. польською армією. Відроджена Б. Хмельницьким у 1652 р. Запорозька (Чортомлицька) Січ уже не була тотальною його державою – Війську Запорозькому, а була лише її складовою частиною, автономією (військовим прикордонним анклавом) під його сюзеренітетом. У наступні десятиліття Запорозька Січ перебувала в такому ж статусі (військового прикордонного анклава) у васальній залежності від російського царя (Чортомлицька – протягом 1663–1709 рр., а Підпільненська – упродовж 1734–1775 рр.) під кураторством Лівобережного гетьманату, а в періоди його скасування – під кураторством адміністрації та військового командування Російської держави.

Проведений аналіз передумов щодо утворення військових організаційних структур українського козацтва у другій половині XVI ст. дозволяє зробити висновок, що **Запорозька Січ (Військо Запорозьке) виникла не внаслідок промислово-господарської колонізації Низу Дніпра, а внаслідок етногенезу козацтва**, зокрема, переростання «конвіксії-війська» протягом 1587–1590 рр. в «субетнос», який негайно обріс соціальною оболонкою першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [12, с. 368, 369]. Юридичний дозвіл на існування цієї автономії на Низу Дніпра був наданий за підтримки короля Сигізмунда III постановою сейму від 19 квітня 1590 р. «Порядок щодо низовців і України» [7, с. 178, 179; 5, с. 173–175]. Водночас зазначимо, що організаційна структура цієї Січі є вершиною досконалості через те, що вона формувалася не тільки засадах етногенезу, а й на принципах суспільного самовдосконалення, тобто на принципах синергетики, і завдяки цьому вона стала зразком усіх наступних структур козацтва. Це єдина Січ, яка була першим державним утворенням українського етносу після загибелі Київської Русі. За досконалістю своєї будови, державотворчою, культурно-освітньою і військовою діяльністю вона може порівнюватися з державою Б. Хмельницького – Військом Запорозьким.

Формування Січі було здійснено на базі війська шляхом перетворення одного із укріплених островів Великого Лугу на військово-адміністративний центр українського козацтва та обрання відповідного керівництва на загальній козацькій раді. Структура, що виникла, перетворилася на Державу-Місто, яке вийшло «за емпіричні межі своїх стін» і, підпорядкувавши собі кошові козацькі осередки на островах, промисли, шляхи сполучення і перевози (переправи) та назвавши все це своїм ім'ям, сформувала у такий спосіб державне утворення Військо Запорозьке (Запорозьку Січ). Яскравим підтвердженням того, що Запорозька Січ була Державою-Містом, є успадкована традиція розташування всіх (38) управлінських центрів куренів на січо-

вому майдані (ідеться про Січ середини XVIII ст.). А про здатність підпорядковувати собі об'єкти за емпіричними межами своїх стін свідчить опанування волості з боку Січі шляхом покаяння прикордонного населення у 10–20-х рр. XVII ст., що дозволило їй у такий спосіб вирішити свої економічні проблеми і взяти на себе обов'язки з оборони українського прикордоння.

З'ясуємо, чи справді **козацька рицарська корпоративна ідеологія була тим правовим ґрунтом, на якому утворилася Запорозька Січ**. Із щоденника Е. Лясоти, який відвідав Запорозьку (Базавлуцьку) Січ у 1594 р. і спостерігав за процедурою обговорення козаками запропонованих ним пропозицій і ухвалою рішень, ми маємо вичерпну інформацію з питання, яке нас цікавить. Е. Лясота повідомляє, що Рада Запорозької Січі складалася з двох частин: кола старшини і кола черні, тобто рядових козаків. Як пише Е. Лясота, після того, як коло рядових козаків ухвалило рішення, воно було запропоноване старшинському колу з погрозами: *«... що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла противитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень»* [9, с. 104]. Отже, йдеться про ухвалу рішення не «за згодою більшості», а «за загальною згодою», коли незгідних можуть ліквідувати фізично. Закономірно, що під час ухвали вищенаведеного рішення почуття «ми» мусило подавляти будь-яке «я». У той же час рішення старшинського кола могло бути проігноровано черню без будь-яких для неї наслідків.

На схожість державної влади Запорозької Січі і Кримського ханства щодо останнього питання звернув увагу боярин В. Шереметьєв, перебуваючи в татарському полоні протягом 1660–1680 рр. Спостерігаючи засідання кримськотатарського дивану, він записав: *«А дума бусурманська була схожа на раду козацьку: що хан і наближені до нього люди вирішать, а рядові юртові люди не захочуть, то ця справа ніякими засобами зроблена не буде»* [3, с. 180].

Обрання виконавчої влади, зокрема гетьмана, таким «парламентом» було спрямоване на те, щоб обрана особа була здатна виконувати колективну волю. При цьому, як зазначає Боплан: *«Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, йому це не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же не гаючись, одразу ж убивають, як якогось зрадника»* [1, с. 69]. У випадку ж, коли обранець, перебуваючи на посаді, не виправдовує сподівання спільноти, то це теж може коштувати йому життя. Про це, зокрема, Боплан пише: *«Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою (Ruds). Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у сво-*

їх діях, зокрема, щоб не трапилося жодної невдачі, коли веде їх у похід, й щоб проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень (з ворогом), оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповів вище. Керувати ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нечасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ (1629–1646 рр. – І.С.), доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано» [1, с. 69, 70]. Важко заперечити Боплану, оскільки він добре знав козацьке життя особисто, а ми не маємо відповідної інформації. Очевидно, козацькі гетьмани, прізвища яких нам відомі, відповідали тим жорстоким вимогам козацької спільноти і залишилися живими. У той же час нам відомо декілька випадків, коли за ухвалою козацької ради були страчені як зрадники інтересів козацтва реєстрові старші (гетьмани) Григорій Чорний (1630 р.), Іван Петражицький-Кулага (1632 р.) та Сава Кононович (1637 р.) [9, с. 185, 186].

Отже, Запорозька Січ була Державою-Містом, в якому діяла військова диктатура козацької спільноти-черні, тобто рядових козаків-воїнів. Це свідчить про те, що на Базавлуцькій Запорозькій Січі демократія була однією із форм диктатури. Чи правомірно таку форму правління Січі називати демократичною, а її саму «демократичною республікою»? Адже в демократичній державі не подавляється конкретне «я», а також допускається існування іншої думки, тобто ухвала будь-якого рішення «за згодою більшості». Але останнє можливе у стабільному суспільстві, а не в умовах Січі, де постійній загрозі ззовні можна було протиставити тільки вищу спільність «ми». Закономірно, що це почуття подавляло конкретне «я», бо тільки це забезпечувало колективну захищеність. За таких умов авторитет гетьманів залежав від їх здатності виконувати колективну волю козацької спільноти, що гарантувало єдність і наполегливість у досягненні мети за екстремальних умов [15, с. 116, 117].

Вищевикладене свідчить, що рицарська корпоративна ідеологія українського козацтва складала правовий зміст державного устрою Базавлуцької Запорозької Січі. Це дає підстави стверджувати, що вона утворилася на ґрунті саме цієї ідеології.

Бібліографічні посилання

1. Боплан де Г. Л. Опис України / Г. Л. де Боплан. – К., 1990.
2. Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. С. Вирський. – К. ; Кременчук, 2001.
3. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992.
4. Галенко О. В. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу / О. В. Галенко // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. 5.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.

6. **Іванько І. А.** Концепції державного устрою України у вітчизняній історико-політичній літературі XVII – XVIII ст. / І. А. Іванько, К. М. Колесников // *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах.* – Д., 1998. – Вересень.
7. **Леп'явко С. А.** Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернівці, 1999.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
9. **Лясота Е. зі Стебліва:** Щоденник / зі Стебліва Е. Лясота // *Жовтень.* – 1984. – № 10.
10. **Макаров А. М.** Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К., 1994.
11. **Слюсаренко А. Г.** Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1993.
12. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Кн. 2 : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
13. Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя ; К., 1997.
14. **Толочко О. П.** Образ держави і культ володаря в давній Русі / О. П. Толочко // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. 3.
15. **Яковенко Н. М.** Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посіб. / Н. М. Яковенко. – К., 1997.
16. **Яковенко Н. М.** Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К., 2002.
17. **Яковенко Н. М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К., 1993.
18. **Dubiecki M.** Kudak twierdza kresowa i jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1900.

Надійшла до редколегії 04.06.2014

УДК 913(477)

В. С. Старостін

*Дніпропетровський обласний центр охорони
історико-культурних цінностей*

МІСТО НОВОМОСКОВСЬК НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISY «КИЕВСКАЯ СТАРИНА» ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Систематизовано відомості про м. Новомосковськ, вміщені у часописі «Киевская старина» 1882–1906 рр. Встановлено представництво міста у часопису, тематику вміщеної інформації, характер загальних уявлень про місто згідно з матеріалами часопису.

Ключові слова: історіографія, паланка, слобода, місто, Самарчук, Новоселиця, Новомосковськ.

© В. С. Старостін, 2014